

DEDE KORKUT HİKÂYELERİ'NDE ŞÜPHELİ BİRKAÇ KELİME ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Aysu ATA

Bütün Türk ülkelerinde eskiden beri yaygın bir şekilde yaşamakta olan Dede Korkut hikâyeleri, bu özelliği ile sadece dil bakımından ait olduğu Azerbaycan Türkçesinin değil bütün Türk dünyasının kültür anıtlarından biridir. Yüzyıllardır millî destan olarak sözlü yoldan gelişip gelen bu Oğuz hikâyeleri, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında yazıya geçirilmiştir.

Bugüne kadar Dresden ve Vatikan nüshaları olmak üzere *Dede Korkut Kitabı*'nın iki nüshası bilinmektedir. Dresden nüshası, H. F. von Diez'in 1811'deki *Denkwürdigkeiten von Asien*¹ başlıklı çalışmasından beri, yani yaklaşık iki yüzyıla yakın bir zamandır bilinmektedir. Bu tanıtma yazısından sonra gerek Türkiye'de gerekse yurt dışında bu eser üzerinde yapılmış bir kitaplık oluşturabilecek sayıdaki çalışma, onun önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.²

Dede Korkut Kitabı'nın ilk metin neşri bilindiği gibi Kilisli Rıfat tarafından 1916'da yapılmıştır.³ Kitabın Lâtin harfleriyle ilk yayını ise 1938'de Orhan Şâik Gökyay yapmıştır.⁴ 1950'de Vatikan nüshasını tanıtan Ettore Rossi,⁵ daha sonra geniş bir girişle, hikâyelerin İtalyanca çevirilerini ve ardından Vatikan nüshasının tıpkı basımını verdiği, sonuna da Türkçe-İtalyanca sözlük ile özel adlar dizinini eklemiş olduğu çalışmasını yayımlamıştır.⁶ Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı* adlı çalışması eserin Dresden ve Vatikan nüshalarının karşılaştırmalı metin yayını ile o güne kadar bu hususta yapılan çalışmalara yeni bir boyut kazandırmış, ayrıca sona eklenen iki nüshanın tıpkı basımlarıyla okuyucunun eserden gereği gibi faydalanmasını sağlamıştır.⁷ Yine M. Ergin'in *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)* yayını da metni tamamlayan önemli bir çalışmadır.⁸ M. Ergin'in yukarıda

¹ Berlin, 1815.

² Süleyman Tülücü, "Dede Korkud Hikâyelerinin kitap halinde neşirleri üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 25 Ağustos 1983, s. 149-168.

³ *Kitâb-ı Dede Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân, Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni Neşriyatı*, İstanbul, 1932 (1916), 172 s.

⁴ *Dede Korkut*, İstanbul 1938, s. LXXVII+171 s.

⁵ "Un nuovo manoscritto del "Kitab-ı Dede Qorqut", *Rivista degli Studi Orientali*, Roma 1950, XXV, s. 34-43.

⁶ *Il Kitab-ı Dede Qorqut*, Citta del Vaticano 1952, 364 s.

⁷ Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara 1958.

⁸ Türk Dil Kurumu Yayınları: 219, Ankara 1963.

bahsettiğimiz çalışmasının giriş bölümünün çıkartılarak, gerekli düzeltmelerin yapıldığının belirtildiği, nüsha farklarının metnin sonuna eklendiği, *Dede Korkut Kitabı*'nin metnini ve -geçtiği yerler belirtilmeden verilen- kelime kadrosunu içine alan çalışması da 1964 yılında basılmıştır.⁹

O. Ş. Gökyay'ın, 1973'teki *Dedem Korkudun Kitabı*¹⁰ adlı çalışmasının Dresden ve Vatikan nüshalarına dayanan Metin kısmında M. Ergin'de olduğu gibi nüsha farkları, ayrıca -esas alınan- nüshanın orijinal sayfa ve satır numaraları gösterilmez. Çalışmanın Söz Dizisi'nde ise kelimeler, metinde geçtiği anlamlar dikkate alınmayarak taranan sözlüklerdeki anlamlarıyla verilmiştir. Metin ve Söz Dizisi'nden sonra yer alan Giriş bölümü, Dede Korkut hikâyelerini her yönüyle işleyen kapsamlı bir incelemedir.

Biz, bu yazımızla Türk dili ve edebiyatı bakımından son derece önemli olan Dede Korkut hikâyelerinin büyük emekler sarfedilerek yapılan, yukarıda bahsettiğimiz yayınlarında özellikle en son yayınlar olan Ergin ile Gökyay'ın çalışmalarında dikkati çeken bazı eksik ve yanlışları, Türkiye dışında yapılmış olan yayınlarla da karşılaştırıp gidermek, esere hak ettiği yeri vermek ve bu alanın ilgililerine duyurmak amacını gütmüş bulunuyoruz. *Dede Korkut Kitabı* ve *Dedem Korkudun Kitabı* çalışmaları arasında gerek metin kuruluşunda gerekse sözlük kısmında verilen anlamlarda pek çok farklılıklar göze çarpmaktadır. Bildirimizde bu farklılıkların üzerinde değil, iki çalışmada da şüpheli olan ve soru işareti ile verilen bölümler üzerinde duracağız. Buna göre *Dede Korkut Kitabı*'nda değişik okunması ve buna bağlı olarak sözlükte düzeltilmesi ve eklenmesi gereken hususları şu şekilde gösterebiliriz:

1. Ergin: *kiçelüm* = Gökyay: *geçelüm* D 36/13

yyielüm içelüm hoş kiçelim ... (M. Ergin, s. 95)

M. Ergin İndeks çalışmasında (s. 202) *kiç-* fiiline sadece 'geçmek' anlamını vermiş, O. Ş. Gökyay ise *geçelüm* okuduğu bu kelime için 'bir yerden karşıya geçmek, öteye geçmek; geçip gitmek; delip öte geçmek; birini (yarışta) geçmek, başışlamak; önde olmak; geride bırakmak; ölmek; vazgeçmek; bırakmak; aşmak' şeklinde pek çok anlamı arka arkaya sıralamıştır. Ancak burada *kiç-* veya *geç-* için verilecek anlam 'yaşamak, hayat sürmek' olmalıydı.¹¹ Kelimenin bu anlamı, *Behcetü'l-hadâyık*'dan¹² aldığımız şu örnekle daha da iyi pekişecektir: ... *ne uzun bar ne eni bar, ne keçmegi bar ne ölmegi bar, ne akmağı bar ne yakmağı bar, ne cinsi bar ne insi bar* (1771).

S. Alizade'nin çalışmasında "yeyib-içek günümüzü hoş keçirek" şeklinde tercümesi yapılan bu cümlede *keç-* fiiline metne uygun anlam verilmiştir.¹³

⁹ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964.

¹⁰ Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1973.

¹¹ *Tarama Sözlüğü*, III, TDK Yayınları: 212/3, Ankara, 1967, s. 1619.

¹² İsmail Hikmet Ertaylan, *Behcetü'l-Hadâyık* (Tıpkıbasım), İstanbul Üniversitesi Yayınları: 859, İstanbul, 1960.

¹³ Samed Alizade, *Kitabi-Dede Gorgud*, Bakı, 1988, s. 76.

2. Ergin: *Hakına kodı* = Gökyay: *hakkına kodı* D 42/5

Çoban şehid olan kardaşların Hakına kodı, kafirler leşinden bir büyük depe yığdı. (M. Ergin, s. 99)

Buradaki *Hakına ko-* Ergin'in İndeks çalışmasında *Hak* ve *ko-* maddelerinde ayrı ayrı ele alınmıştır. Gökyay ise aynı şekilde okuduğu bu ibareyi, Söz Dizisi'nde¹⁴ *hakkına komak* maddesinde 'hakkını almak, hakkını yerine getirmek, öcünü almak' karşılıkları ile vermiştir. Bizce *hakına kodı*'nin anlamı da 'Allahına teslim etti, defnetti' olmalıydı. *Behcetü'l-hadâyık*'ta¹⁵ geçen şu cümle de bizim savımızı kuvvetlendirmektedir. *Kaçan peygamberi, aleyhi ve sellem, hakına kodılar namâz vakti boldı* (314/8).

3. Ergin = Gökyay; *olmaz-mı* D54/11, V63/1

"Salur Kazan'ın evinin yağmalanması" hikâyesinde, kâfir olan Şökli Melik, Kazan Bey avda iken yurduna baskın yaparak Kazan'ın evini barkını yağmalayıp kırk ince belli kız ile karısı Burla Hatun'u ve üç yüz yiğit ile oğlu Uruz'u tutsak eder. Kırk ince belli kız arasından Burla Hatun'u ayırt etmek için Uruz'un etini yedirmek ister. Bunu duyan Burla Hatun'un oğlu Uruz'la konuşması ve Uruz'un kâfire teslim olmayarak annesine etinden çekinmeden yemesini söylemesi şu şekilde geçmektedir.

Hey ana 'arabi atlar olan yirde

Bir kulunu olmaz-mı olur

Kızıl develer olan yirde

Bir köşeği olmaz-mı olur

Ağça koyunlar olan yirde

Bir kuzıçağı olmaz-mı olur

Sen sağ ol kadın ana babam sağ olsun

Bir menüm gibi oğul bulunmaz-mı olur

(M. Ergin, s. 108)

Burada üzerinde durmak istediğimiz husus, *olmaz-mı* okuyuşudur. Bu okuyuş, Gökyay, Araslı ve Alizade'nin yayınlarında da aynı şekilde geçmektedir.

S. Alizade, bu soylamayı Azerbaycan Türkçesine, *olmaz-mı*'ya "tapılmaz mı" yani "bulunmaz mı" (1988: 145-146) anlamını vererek şöylece çevirmiştir:

Ay ana! Ereb atları olan yerde

bir gulunu tapılmaz-mı?

Gızıl develer olan yerde

bir köşeki tapılmaz-mı?

Ağça goyunlar olan yerde

bir guzusu tapılmaz-mı?

Bizce bu kelime, metnin bağlamına daha uygun olacak şekilde *ölmez mi* olarak okunmalıdır. Çünkü kâfire hiçbir şekilde boyun eğmek istemeyen Uruz, etinden yemesi için annesini iknaya çalışmasında, Arap atların bulunduğu yerde bir at yavrusunun, kızıl develerin olduğu yerde bir deve yavrusunun ölmesinin önemi olmadığı gibi kendi canını da hiçe saymıştır. Çünkü Arabî atlar, kızıl develer ve ağça koyunlar oldukça ölen kulunların, köşeklerin ve kuzuların yerine niceleri gelecektir. Bu açıklamalar doğrultusunda yukarıdaki metin şu şekilde düzeltilmelidir:

¹⁴ O. Ş. Gökyay, *a. g. e.*, s. 218

¹⁵ İ. H. Ertaylan, *a. g. e.*, s. 314/8.

<i>Hey ana 'arabi atlar olan yirde</i>	<i>Bir kulunu ölmez mi olur</i>
<i>Kızıl develer olan yirde</i>	<i>Bir köşeği ölmez mi olur</i>
<i>Ağça koyunlar olan yirde</i>	<i>Bir kuzucağı ölmez mi olur</i>
<i>Sen sağ ol kadın ana babam sağ olsun</i>	<i>Bir menüm gibi oğul bulunmaz mı olur</i>

Türk dünyasının millî destanlarından biri olan Manas'ta da benzer bir durum karşısında buna benzer ifadelerle karşılaşırız: Manas, arkadaşı olan Er Kökçö ile ava gider, av sırasında yedi yüz kadar Çinli saldırır, Er Kökçö bunlara cevap vermek istemez. Bu durum karşısında Manas'ın Er Kökçö'ye cevabı şu olur.¹⁶

Bize benzer oğlanlar	Kaburgası yetmez mi?
Kazıp yere gömdünüz,	Hangisini gördünüz.
Zatürreden gitmez mi?	Çiçek olup ölmez mi?
Alıp yutan gürleyen	Kara toprak yutmaz mı?

4. Ergin: *tul, tulara, girdüğüm* / Gökyay: *gerdüğüm*,
 Ergin: *tulaları* / Gökyay: *tuladarı*,
 Ergin: *duharluyu* / Gökyay: *duharlayı* D. 109/2

Tul tulara girdüğüm tulaları

Duharluyu kuduğum yağı yurdu

Elümde kıl kişlüm aygır malı (M. Ergin, s. 143)

O. Ş. Gökyay'ın Metin çalışmasında ise bu bölüm şöyle geçmektedir:

Tul tulara gerdüğüm

Tuladarı duharlayı kuduğum

Yağı yurdu elümde kıl kişlüm aygır malı (O. Ş. Gökyay, s. 50)

Gerek Ergin gerekse Gökyay eserin sözlük çalışmalarında, yukarıdaki dizelerde geçen *tul, tulara, tulaları* veya *tuladarı, duharluyu* veya *duharlayı* okunan kelimelere anlam vermemiş ve soru işareti ile bırakmışlardır.

Beyrek'e bu soylamayı söyleten olaylar şöyle gelişir: Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinin sonunda Delü Karçar, kız kardeşi Banı Çiçek'in Beyrek ile evlenmesine razı olur. Beyrek ve Banı Çiçek tam gerdeğe gireceği zaman Bayburt hisarının beyi saldırarak Beyrek'i ve otuz dokuz yiğidini tutsak eder. Böylece Beyrek, ölüsü dirisi bilinmeden on altı yıl tutsak kalır. Bunun üzerine Delü Karçar Bayındır Han'a başvurarak Beyrek'in dirisi haberini getirene hediyeler, ölüsü haberini getirene ise kız kardeşi Banı Çiçek'i vereceğini söyler. Yalancı oğlu Yaltacuk, Beyrek'in vaktiyle verdiği gömleği kana bulayarak Beyrek'in öldüğü haberini getirir ve Banı Çiçek'le sözlenir. Bu sırada Beyrek tutsak olduğu hisardan kendisine aşık olan Bayburt Beyi'nin kızının yardımı ile kaçır ve Oğuz iline ulaşır. Üstüne geçirdiği deve çuvalı ile kendini tanıtmadan Banı Çiçek ile Yalancı Oğlu

¹⁶ M. Canpolat, *Manas I* (baskıya hazırlanmakta).

Yaltacuk'un düğününe gelir, ok atanlara katılır, sonradan Yaltaçuk'un emri ile kendisine yayını getirirler. Beyrek yayı gördüğünde kendisi ile tutsak edilen yoldaşları ve ölen naibi aklına gelir ve yukarıdaki dizeleri söyler.

Talât Tekin, "Dede Korkut Hikâyelerinde bazı düzeltmeler"¹⁷ başlıklı yazısında, bu dizeleri;

Tol tolada girdiğim tola deri

Doharlayı koduğum yağı yurdu

şeklinde okumuş, *deri* kelimesi ile eş anlamlı kabul ettiği *tola*'ya 'deri, sepilenmemiş deri' anlamını vermiş ve buna diğer Türk lehçelerinden de tanıklar göstermiştir. *tol*'u *tola* kelimesinin kökü, *tolada*'yı ise *tolat*- "dolatmak" fiilinin zarf-fiili kabul etmiş ve bu dizeyi "Çuval gibi dolatarak içine girdiğim ham deri" şeklinde tercüme etmiştir. Talât Tekin, *doharlayı*'daki *doharla*- fiilini, Türkmence 'yaşlı, yaşça büyük' anlamındaki *tokar* kelimesi ile ilişkilendirmiş ve ikinci dizeyi 'ihtiyarlayıp kaldığım düşman yurdu' şeklinde tercüme etmiştir.

Samed Alizade, *Kitab-ı Dede Gorgud*¹⁸ adlı eserinde bu mısraları;

Tul tolara kirdikim,

"Ovda uzun govhagova girdiyim

Tuladarı, doharlıyı goduğum,

Tuladarı, şahincini kovduğum

Yağı yordu elimde gıl kişlim,

Düşmen yordu gıl kişli yayım"

aygır malı,

okumuş ve şöyle tercüme etmiştir:

Alizade, çalışmasının notlar kısmında ise şu açıklamayı getirmiştir; *tul*: Arapça *tül* 'uzun', *toladar*'ın kökünü, Azerbaycan Türkçesinde 'hareket ettirmek' anlamındaki *tovala*- fiilindeki *to* olarak göstermiş, ve *tuladarı doharlıyı goduğum*'ı ise "ov itlerini sahlayanları, şahin (gızılguş) guşlu ovçuları govduğum" şeklinde açıklamıştır.

Osman Fikri Sertkaya "*Dede Korkut Kitabı*'ndaki bazı manzum parçaların hece vezni ve manzume türü açısından değerlendirilerek yeniden okunması"¹⁹ başlıklı yazısında bu soylamayı 7'li hece vezni ile okuyor ve şöyle tercüme ediyor.

tul.tul ere g(e)rdüğüm "(Benim) taraf taraf (saf saf) ere gerdiğim

tul er eri kovduğum (karşı) taraftaki er(kek) eri takip ettiğim,

(duherleyü kovduğum) (Duha ~ Doğa er gibi takip ettiğim)

yağı yurdu ilümde düşman yurdu halini alan ülkemde

aygır malı kıl keşlüm aygır kıllarından yapılmış kıl okluklum (okluğu olan)"

Sertkaya, bu yazısında "taraf" anlamını verdiği *tul* kelimesinin, Türkiye Türkçesinde aynı anlamda *dul* şeklinde tespit edildiğini,²⁰ bu kelimenin Moğolcadan Mog. *l* = Tü. *ş* denklığı doğrultusunda Türkçeye girdiğini düşünerek Ortak Türkçede

¹⁷ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983*, s. 152.

¹⁸ S. Alizade, a. g. e., Bakı, 1988, s. 63; 161 ve (not için) s. 238.

¹⁹ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1988*, s. 152-155.

²⁰ bk. *Derleme Sözlüğü*, IV, Ankara, 1969, s. 1596b.

örneklerine sıkça rastladığımız *tuş* “karşı” kelimesi ile aynı kökten kelimeler olduğunu belirtmiştir. Fakat Eski Türkçede²¹ *tuş* ‘arkadaş, raslayan, uygun, uygunluk’, *tuş-* ‘raslamak’ ve *Divanü Lûgati’t Türk*’te de²² *tuş* ‘like or equal; facing’, *tuş* ‘confront’ şeklinde tespit ettiğimiz bu kelimelerin *Dede Korkut*’ta *tul* şeklinde bulunması ve şimdiki bilgilerimiz ışığında başka metinlerde karşılaşılmaması, bu kelimenin *tuş* ile olan ilgisini pek inandırıcı kılmamaktadır.

Duğerleyü için; Sertkaya, bu ibarenin açılımını < *duğa+er-le-y-ü*’den getirmiş, ancak *duğa* okunan bu kelimenin kökünün bilinmemekte olduğunu belirterek ETÜ. *tonğa ~ tunğa* “bir pars cinsi, dişi pars” (> **toga ~ *tuga* > **toka ~ *toka* > *doğa ~ duğa*) ile ilişkilendirmiştir.

Dede Korkut Kitabı’ndaki bu kısım yukarıda kısaca belirttiğimiz açıklamalardan da görüleceği üzere Kitab’ın anlaşılması en güç yerlerinden birisidir. Bu sebeple de pek çok bilim adamının dikkatini geçmiş ve değişik açılardan ele alınmıştır. Ancak bugüne kadar bu bölüm için Süleyman Eliyarov’un “Çok yazık, tutarlı, inandırıcı bir okunuş kimseye nasip olmamıştır”²³ sözlerine biz de katılıyoruz ve şu okuyuş ile açıklamayı öneriyoruz:

Tul tulara girdüğüm tular evi

Duğarlayı koduğum yağı yurdu

“Yaslı (ve) aciz girdiğim acizler evi,
aşağılayarak bıraktığım düşman yurdu”...

Bu soylamadaki *tul*, *tulara*, *tular evi*, *duğarlayı* kelimeleri için ise şu açıklamaları getiriyoruz:

İlk olarak, *tul* kelimesi üzerinde durmak istiyorum. Bu kelime, tarihî Türk şivelerinde eşi ölmüş veya boşanmış kadın ve erkek için kullanılmıştır. Ayrıca dul kadın için *tul epçi*, *tul uragut*, *tul hatun*, *tul tuğsak* veya *tul tulsak* tabirlerini tarihi metinlerde bulmaktayız, *tul* kelimesi Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde “dul, kocasız kalmış metrüke ve munhalle ve mutallaka hatun, aramil, matem, hüzn” anlamları ile geçmektedir.²⁴ Burada dikkatlerinizi çekmek istediğim husus, *tul*’un ‘matem ve hüzn’ anlamlarıdır. *Kutadgu Bilig*’de *tular* kelimesinin açıklaması için aşağıda vermiş olduğumuz beyitle birlikte toplam 11 beyitte geçen *tul* kelimesi, bu beyitlerin üç tanesinde *tul tonu* şeklinde bulunmaktadır.²⁵

²¹ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: M. Akalın), TDK Yayınları: 532, Ankara 1988, s. 302.

²² Maḥmūd al-Kāşgarī, *Compendium of the Turkic Dialects*, III, (Çeviren: R. Dankoff, J. Kelly), Harvard University 1985, s. 201.

²³ Süleyman Eliyarov, “Kitab-ı Dedem Korkut kitap olmuş mu?”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVIII/1-2, 1990, s. 98.

²⁴ *Lugat-ı Çağatay ve Türkî ‘Osmanî*,

²⁵ R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*, I. Metin, İstanbul, 1947, s. 502, 577.

R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*, II. Tercüme, İstanbul, 1959, s. 363, 416.

R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*, III. İndeks, İstanbul, 1979, s. 465.

*ajun tul tonın kedti kaşın tügüp
kalık kek yüzi teg karardı angup*

(Dünya ıstırap içinde, tekrar dul elbisesini giydi; gök, şeytan yüzü gibi soldu karardı)

*kodı ıdtı kesme yaruk yüz tudı
kalık tul tonu ketti bilin badı*

(Gök dul elbisesini giydi ve belini bağladı; zülfünü dağıtıp parlak yüzünü kapadı)

Clauson, sözlüğünde bu örnekler dışında Uygurcada da geçtiğini belirttiği *tul tonu* ibaresine “mourning garments” yani yas veya matem elbisesi anlamını vermiştir. Biz de Clauson’un bu tercümesini haklı buluyor ve *Dede Korkut*’ta geçen *tul* kelimesine isimlerin sıfat olarak da kullanılabilmesi özelliğine dayanarak “matemli, yaslı” anlamını veriyoruz.

Yukarıdaki tercümede ‘acizler evi’ şeklinde anlam vermiş olduğumuz, Beyrek’in 16 yıl tutsak kaldığı yer için söylediği *tulaz evi* ifadesindeki *tulaz* “aciz, işsiz güçsüz, derbeder” anlamlarındadır. Kelimenin bu anlamlarını *Tarama Sözlüğü*’nde tespit edebiliyoruz.²⁶

tulaz kelimesini tespit ettiğimiz bir başka kaynak da Houtsma’nın yayımladığı *Tercüman* sözlüğüdür.²⁷ Orada *طلاز* şeklinde yazılan kelimenin anlamı, “el-hakîr” yani “değersiz, aşağı, ad”, bayağı” olarak verilmiştir.

Ayrıca bu kelime, *tulas* şeklinde ve *tul* kelimesi ile birlikte *Kutadgu Bilig*’de şöyle geçmektedir.

*tümen yılda berü tul erdüm tulas
bu tul tonı suçlup örünġ kedtim as*

Burad *tulas* kelimesine Arat, “benzi soluk, benzi uçmuş, sarı benizli” anlamını vermiş ve beyiti şu şekilde tercüme etmiştir.

“Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu,
şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim”.

Bizce *tul* kelimesinin yanında burada *tulas* için verilen anlam da düzeltilmeye muhtaçtır. *tulas*’a “âciz, zavallı” anlamını vererek beyitin tercümesini şu şekilde düzeltiyoruz:

“Binlerce yıldan beri yaslı (hüzünlü) ve âciz (zavallı) idim;
(şimdi) bu yas (hüzün) elbisesini çıkarıp beyaz kakımdan elbiseler giydim.”

tulas kelimesi Rabguzî’nin *Kıyasü’l-Enbiyası*’nda da şu şekilde geçmektedir.²⁸
*Cebre’îl kelip aydı: İdi yarlıkar, Nînevâğa bargıl, yarlıġ tegürgil İmân keltürsünler.
Ol kün Yunus pelâs tonluġ erdi, kiyiz börklüġ erdi, adakında eylenmegen eşek*

²⁶ *Tarama Sözlüğü*, V, Ankara, 1971, s. 3850.

²⁷ M. Th. Houtsma, *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*, Leiden, 1894, s. 26.

²⁸ A. Ata, *Rabguzî. Kıyasü’l-Enbiya (Peygamber Kıssaları)*, I, Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1, s. 219.

terisidin çarukı bar erdi. Yünus aydı: Ey Cebre'ıl ança zamān bérğil Mevlīniñ yalavacı bolup mundağ tulas barmak lāyık imes. Cebre'ıl aydı. Mevlī yarlıkında zamān bérmek yok.

Tercümede “yaşlı ve âciz olarak” anlamını verdiğimiz *tul tulara* ifadesindeki *tular-a* (>*tul* +*ar-a*) bizce *tulaz* ile aynı kökten gelişen kelimedir ve iki kelimenin de kökü *tul'* dur. Aynen *Dede Korkut Kitabı'*nda geçen *gök, göger, gögez* teşkilleri gibi.

duharla- ise “aşağı, bayağı” anlamlarında olan Arapça *دحر* kelimesi²⁹ ile +*la-* ekinden meydana gelen “aşağılamak, bayağılamak” anlamlarında bir teşkil olabilir. Aynı şekilde metinde geçmiş olan *da'vile-* “dava etmek, hesap sormak” yapısı *duharla-* için destekleyici bir örnektir.

5. Ergin = Gökyay; *tike tutup* D 148/12, V 81/11

Kara aygıruñ cılavısını maña tartğıl yigit

Tike tutup yüzüme bağıl yigit

Altındağı kara aygırı maña virgil yigit (M. Ergin, s. 173)

“Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düşmesi hikâyesi”nde Kazan’ın oğlu Uruz kâfire esir düşer. Bunun üzerine babası oğlunu kurtarmak için tek başına savaşa girer, bir süre savaştıktan sonra göz kapağına kılıç dokunur ve onu sarp bir yere atarlar. Kazan’ın karısı Burla Hatun kırk ince belli cariye ile kılıç kuşanarak oğlu ve kocasını kurtarmak için yola düşer ve Kazan’ı bulur, fakat Kazan Bey karısını tanımaz, bunun üzerine yukarıdaki şekilde soylar.

Burada üzerinde durmak istediğimiz husus *tike tutup* ibaresidir. *tut-* kelimesi Vatikan nüshasında *dut-* olarak geçmektedir. Bu, M. Ergin’de nüsha farkı olarak gösterilmiştir. M. Ergin *İndeks'*inde *tike tut-*, ‘dikmek, kırmak’³⁰ anlamının verildiği *tik-* maddesinin altında ‘başını kaldırmak, gözünü dikmek, gözünü dikerek bakmak’ anlamları da verilmiştir. E. Rossi’nin *Il Kitab-ı Dede Qorgut* adlı çalışmasının “Türkçe-İtalyanca Sözlük” bölümünde ve O. Ş. Gökyay’ın metin çalışmasında da aynı şekilde geçen bu ifade, “Söz Dizisi”nde³¹ *tike* ‘dik (?)’ ve *tike tutmak* ‘başını kaldırmak, gözlerini açmak, gözlerini dikmek (?)’ karşılıkları soru işareti ile verilmiştir. Hamid Araslı’nın da *tike tut-*³² şeklinde okuduğu bu ifadeyi Samet Alizade kitabında *tekye tut-* şeklinde okumuş,³³ geçtiği dizeyi “ayag sahla, üzüme bah bir igid!” diye günümüz Azerbaycan Türkçesine çevirmiş, yani *tekye tutmak*’a ‘ayag sahlamak, dayanmak’ anlamını vermiştir.³⁴

²⁹ F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, Lebanon 1975, s. 1424b.

³⁰ M. Ergin, *a. g. e.*, 1963, s. 289.

³¹ O. Ş. G., *a. g. e.*, 1963, s. 293.

³² H. Araslı *Kitab-ı Dede Gorgud*, Bakı, 1978, s. 84.

³³ S. Alizade, *Kitab-ı Dede Gorgud*, Bakı 1988, s. 76.

³⁴ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüyeti*, I, Bakı 1966, s. 68 b: *ayag sahla-*.

Göz kapağına kılıç dokunan bu yüzden karşısındakini görüp tanıyamayan Kazan Bey'in kara aygırını, sivri cıdasını, gök polatını ve o kötü günde umut olmasını istediği kişiden yani tanımadığı karısından ilk ve asıl istediği kendisini koruyup gözetmesi, muhafaza etmesi olmuştur. Koruyup gözetmek, muhafaza etmek anlamlarını ise, biz bu kelimeleri *نکه طوب* şeklindeki doğru okuyuş ile verebiliriz. Özellikle Dresden nüshasında tek ve çift noktaların pek ayırt edilememesi sebebiyle *tike tut-* ve *nigeh tut-*'in yazılışları birbirine çok yakındır. *Nigeh tut-*, aynı anlamdaki Farsça *nigeh dāšten*'deki, *dāšten*'in Türkçeye çevirisi ile yapılmıştır. *nigāh ~ nigeh dāšten* için *Ferheng-i Ziyâ*'da 'gözetmek, muhafaza etmek', Steingass'da 'to keep, maintain, guard, preserve, look after' anlamları verilmiştir. *Ferheng-i Ziyâ*'da Nizâmî'den alınan aşağıdaki beyit ile verilen anlamın pekişeceği kaanatindeyiz.

Edep tohumu nedir? Vefâ ekmek

Vefânın şartı nedir? Muhafaza etmek.

Buna göre metin aşağıdaki şekilde düzeltilmeli ve *nigeh tut-*'a 'koruyup gözetmek, muhafaza etmek' anlamları verilmelidir.

Kara aygırın cılavısını maña tartgil yigit

Nigeh tutup yüzüme bakgil yigit

Altındağı kara aygırı maña virgil yigit.

6. Ergin = Gökyay: çıkar, at D213/12

"Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi hikâyesi"nde Oğuz kavmini, bir gece düşman basınca hepsi ürkerek kaçar, başka bir yere göç eder. Bu esnada Aruz Koca'nın oğlu düşer. Onu bir arslan bulup büyütür. Oğuzlar, yurduna geri dönünce yürüyüşü adam gibi olan, at basarak kanlarını sömüren kişiyi görürler. Bu bölüm Metin'de şöylece ifade edilmektedir.

"Hanum sazdan bir aslan çıkar, at urur, apul apul yoruyuşı adam kibi, at başuban kan sömürür..." (M. Ergin, s. 207)

Burada anlaşılması güç olan, Gökyay, Araslı ve Alizade'de de aynı şekilde geçen *çıkır, at urur* ifadesidir.

Alizade, çalışmasında bu kısmı şöyle çevirmiştir: *"Hanım, gamışlıgdan bir şir çıtır, sıçrayıp kaçmagı adam kimidir, atı vurup-basır, ganını sümürür."* Bu çeviride dikkat edersek; *at urur* ifadesinin atlanarak *at basuban kan sömürür* ifadesiyle birlikte *"at vurup basur ganını sümürür"* şeklinde tercüme edildiği görülecektir.

Alizade, bu çevirisinde haklıdır. Çünkü *apul apul* yürüyüşü adam gibi olan aslan, hemen sonraki ifadeden anlaşılacağı üzere at basıp kanını sömürmektedir. Bunun için daha önce yer alan *at urur* okuyuşu metne uygun düşmemektedir.

Bizce bu ifade *çıkır at urur* değil *çokrat urur* şeklinde düzeltilmelidir ve sözlüğe metindeki anlamı ile *çokrat ur-* (hayvan için) 'bağırarak, ses çıkarmak' burada geçtiği yer için de 'kükreme' anlamı verilmelidir. Gerçi mevcut sözlüklerde doğrudan

doğruya *çokrat*'ın bu anlamı bulunmasa da *Divanü Lûgati't-Türk*'te³⁵ *çokra-* 'kaynamak', *çokrama yul* 'suyu' *çok olan* 'fişkiran kaynak, fişkırma' kelimelerinde 'kaynamak' veya fişkirmaktan, taşmaktan kaynaklanan ses kastedilmiş olabilir. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'deki *bağırmaq, çağırmaq* anlamlarındaki *çoğla*-³⁶ da bu kelime ile ilgili olabilir. Bizce, gerek *çokrat* gerekse *çoğla-* kelimelerinin kökü, gürültü, bağırma anlamlarındaki *çoğu ~ çoğu*'ya indirilebilir.

Bu açıklamalar doğrultusunda metin şu şekilde düzeltilmelidir.

"Hanım, sazdan bir aslan çokrat urur, apul apul yoruyuşu adam gibi, at basuban kan sömürür..."

Yine *çokrat*'la ilgili olarak D 264/3'te M. Ergin tarafından *geyim kılıcdasından, at çokramasından*³⁷ okunan ibare geçmektedir. 'Zırh sesi, zırh hışırtısı' anlamı verilen *kılıçıda*, O. Ş. Gökyay'da *kılıçada*³⁸ Araslı'da *gıcılı*,³⁹ Alizade'de ise *gılıcdıma*⁴⁰ şekillerinde okunmuştur.

Ergin'in *İndeks*'te⁴¹ 'kaynama, fokurdama fıkırdama' anlamını vermiş olduğu *çokrama*, Gökyay yayınında aynı şekilde okunmuş, *Söz Dizisi*'nde⁴² ise kelimenin pek çok kaynaktan alınmış anlamları arka arkaya sıralanmıştır. Bu anlamlar genelde bir şeyin kaynamasından, hareketinden çıkan sesi karşılayacak niteliktedir. Bu kelimeyi Araslı ve Alizade *çığırma* şeklinde okumuşlardır. Alizade, (Ergin okuyuşuna göre) *geyim kılıcdası, at çokraması* ifadelerini Azerbaycan Türkçesine "atların kişnertisi keyim-kecimlerin gıcılısı" şeklinde tercüme etmiştir. Yani, kendisinin ve Araslı'nın *çığırma*, Gökyay ve Ergin'in *çokrama* okuduğu kelimeye "at kişnemesi" karşılığını vermiştir ki bu bizce de doğrudur. Çünkü yukarıdaki bahisde arslanın *çokrat* (<*çokra-t*) *urması* ile kükreyişi kastediliyorsa burada da *at çokramasından* (<*çokra-ma*) atın bağırması yani kişneyişi kastedilmektedir. Bu sebeple *çokrama* kelimesinin anlamı olarak hayvan bağırması, metinde tek yerde geçtiği için "at kişnemesi" şeklinde düzeltilmelidir.

³⁵ *Divanü Lûgati't-Türk Dizini "Endeks"*, IV. Çeviren: Basım Atalay, TDK Yayınları: 534, Ankara 1986, s. 156-157.

³⁶ R. R. Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, İstanbul 1979, s. 132.

³⁷ M. Ergin, *a. g. e.*, 1958, s. 230.

³⁸ O. Ş. Gökyay, *a. g. e.*, 1973, s. 129.

³⁹ H. Araslı, *Kitab-ı Dede Gorgud*, Bakı 1978, s. 84.

⁴⁰ S. Elizade, *a. g. e.*, 1988, s. 151.

⁴¹ M. Ergin, *a. g. e.*, 1963, s. 76.

⁴² O. Ş. Gökyay, *a. g. e.*, 1973, s. 190.